

ПРОДУКЦИЯ И ПЕРЦЕПЦИЯ НА УДАРЕНИЕТО В СЛОЖНИ ДУМИ И ВЪВ ФРАЗИ В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Бистра Поповска
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Бистра Поповска. Воспроизведение и восприятие ударения в болгарских сложных словах и словосочетаниях

Статья описывает эксперимент, изучающий продукцию и перцепцию (воспроизведение и восприятие) ударения в болгарских сложных словах и словосочетаниях. Работа выполнялась на материале из 17 минимальных пар двух типов – сложных слов и соответствующих им словосочетаний. Продуктивной задачей 16 говорящих, носителей болгарского языка, было составить предложения с этими минимальными парами и произнести их; результаты записывались в экспериментальных условиях. Перцептивную задачу затем выполнили 5 слушателей, которые идентифицировали и отмечали ударения в сложных словах и словосочетаниях, употребленных говорящими. Согласно обработанным результатам, в сложных словах в большинстве случаев ударения расставлялись в соответствии с болгарской моделью ударения сложных слов. Что касается словосочетаний, однако, не удалось обнаружить эмпирических доказательств, что они произносятся и воспринимаются в соответствии с болгарской фразовой моделью ударения.

Ключевые слова: сложное слово, фраза, воспроизведение акцента, перцепция, болгарская модель акцента

Bistra Popovska. Production and Perception of The Bulgarian Compound and Phrasal Stress

This paper reports an experiment that examined the production and perception of Bulgarian compound and phrasal stress. The stimuli for this experiment comprise a list of 17 minimal sets of 2 types – compounds and phrases. In the production task they were recorded in experimental conditions with a minimal pair sentence task by 16 Bulgarian native speakers. In the perception task, the stress in the compounds and phrases was identified and marked by 5 listeners. After processing the results, they showed that the Bulgarian compounds in the majority of the cases, were stressed according to the Bulgarian pattern of compound stress. In the case of phrases, however, there was no empirical evidence that the Bulgarian stress pattern is indeed the way they are pronounced and perceived by listeners.

Key words: compound, phrase, production of Bulgarian compound, perception, Bulgarian stress pattern

1. Увод

Ударението представлява важна прозодична характеристика на речта и неговите фонетични и фонологични особености са били обект на научен интерес за много изследователи. Б. Цонев, един от основоположниците на българската фонология, в изследването си *За ударението в български език, сравнено с ударенията в другите славянски езици* (1891) определя ударението като „неопределено волно“ (Цонев 1891: 19 – 20). Л. Андрейчин проследява случаите на подвижност на ударението при съществителни, прилагателни, числителни и глаголи (Андрейчин 1980: 195 – 199). Ст. Стойков определя ударението като „по-особения, отличителен изговор на една сричка“ (Стойков 1961: 133 – 138). В *Ударението в българския книжовен език* Хр. Кодов го дефинира като „душа и пулс“ на речта, тъй като „одухотворява и организира думата и фразата като говорна единица“. Авторът го нарича „проява на ритъма“ (Кодов 1966: цит. по Пацева 2012: 73). Последователите на Ст. Стойков – Д. Тилков и Т. Бояджиев, в своя труд *Ударението в българския книжовен език* дават следното определение за ударението: „по-особеното отделяне на една сричка с различни фонетични средства – сила, височина, времетраене – на фона на другите срички в една дума“ (Тилков, Бояджиев 1978: 5).

Според Тодор Бояджиев отвъд *думата* съществува и *фразово* ударение (в синтагма), *логическо* (в изречението) и *емфатично* ударение, което служи като израз на емоционална окраска (Бояджиев 1982: 158 – 196).

Редица автори са разработили темата за ударението в сложни съществителни и фрази в български език, като например Д. Тилков, Т. Бояджиев, Й. Пенчев (1993), А. Мишева, М. Ников (1998), С. Димитрова (1998), Б. Андреева, С. Димитрова, У. Бари (2010) и др.

Липсата на обширни прозодични изследвания върху контраста между ударението при сложни съществителни от типа *прилагателно + съществително* = *сложно съществително* (например в българския език *велик + ден* = *Великден*) и фразовото ударение е съществен фактор за избора на точно тези конструкции като основен обект на наблюдение в настоящата статия.

Проучването е част от по-обширно изследване на ударението в сложни съществителни от горния тип и в сегментно аналогични на тях фрази в английския и българския език. Основната цел тук е да се изследва българското произношение на български. В частност в настоящия труд целим да установим дали (и в каква степен) българите са усвоили контраста между ударението в сложни съществителни и във фрази в българския език. Нашата предварителна хипотеза е, че ударението в сложни съществителни се поставя сравнително правилно за разлика от фразовото ударение, употребата на което не следва определен системен модел.

2. Метод

2.1. Стимули

За целта на експеримента е съставен списък от 17 минимални двойки съпоставими сегментно идентични български сложни съществителни и фрази от типа *прилагателно + съществително = сложно съществително* (от първи (1.) тип).

Представена е и поредица от 10 „подвеждащи“ отделни сложни съществителни и фрази от подобен тип, които обаче не са сегментно идентични. Те не могат да се търсят в съпоставими минимални двойки и се представят индивидуално (от втори (2.) тип).

Следващата стъпка е да се смесят конструкциите от 1. и 2. тип, разбъркани в произволен ред (като се спазва изискването при конструкциите от 1. тип сложните съществителни да не са последвани непосредствено от фразите от съответните минимални двойки). Сложните съществителни и фразите, чиито ударения се маркират, са винаги в крайна позиция в изреченията. Те са удебелени, за да се насочи вниманието на участниците в експеримента специално върху тях.

Примерни конструкции от 1. тип:

*Един от най-почитаните християнски празници е **Великден**.*

*Народът празнува победата над врага всяка година на този **велик ден**.*

Примерни конструкции от 2. тип:

*Той получи хонорар за **авторско право**.*

*Беднякът намери в леглото си **креватна дървеница**.*

В експерименталните примерни материали тези изречения се подреждат така:

*Един от най-почитаните християнски празници е **Великден**.*

*Той получи хонорар за **авторско право**.*

*Народът празнува победата над врага всяка година на този **велик ден**.*

*Беднякът намери в леглото си **креватна дървеница**.*

Експериментът се състои от две части – продукцията на ударение и перцепцията на ударение. За продуктивната и за перцептивната задача се подготвят съответно *по един комплект материали*:

А) За целта на *продуктивната задача* се подготвят 16 броя комплекти, всеки от които съдържа 16 бр. инструкции с обяснение какви точно са експерименталните задачи на говорителите (на хартиен носител), 16 бр. копия от списъците с българските изречения. Всеки от говорителите получава по един комплект.

Б) За целта на *перцептивната задача* се подготвят 5 броя комплекти, като всеки от тях включва: 5 броя инструкции за изпълнението на

задачите (на хартиен носител), 5 броя копия от списъците с българските изречения, както и 5 броя от аудиофайловете на българските изречения на всичките 16 говорители. Всеки от петчленния екип от слушатели получава по 1 комплект.

2.2. Участници

Участниците в експеримента са съответно *говорители* и *слушатели*.

2.2.1. Говорители – участници в продукцията на ударението

В *продукцията* участват 16 говорители – студенти от специалностите „Английска филология“, „Български език и английски език“ и „Лингвистика с маркетинг“ (1. и 2. курс) в ПУ „Паисий Хилендарски“. Те са хомогенна група българи, която включва 12 жени и четирима мъже. Средната възраст на жените е 19 – 20 г. а на мъжете е 20 – 21 г. Повечето от тях са родени в Южна България, и по-точно в Пловдив, Пазарджик и Хасково. Те (с изключение на двама) са живели в тези градове през последните 10 години, затова не очакваме съществени диалектни и акцентни различия между тях (тази информация е взета от въпросниците, попълнени от говорителите, преди да започне експериментът, и впоследствие информацията е обобщена). Участниците в продукцията нямат говорни дефекти. Те произнасят примерните изречения и са записани в рамките на 25 – 30 минути (всеки).

2.2.2. Слушатели – участници в перцепцията на ударението

В *перцепцията* участват петима слушатели (4 жени и 1 мъж) – специалисти по лингвистика от катедра „Английска филология“ при ПУ „Паисий Хилендарски“, които нямат слухови дефекти. Тяхната средна възраст е 38 – 39 години.

2.3. Процедура

2.3.1. За участниците в *продукцията* на ударението: на говорителите не се обяснява целта на експеримента. Те прочитат примерните изречения като в стила на новинарска емисия: спонтанно и естествено, но все пак внимателно. Записват се с аудиотехника в тиха, пригодена за целта стая. Аудиофайловете на записаните говорители се преформатират за повишаване качеството на звука. След това се номерират и се кодират с инициалите на участниците.

2.3.2. За участниците в *перцепцията* на ударението: слушателите внимателно слушат аудиофайловете със записите на говорителите и отбелязват главните ударения в съответните ударени думи и фрази в

примерните изречения (които са на хартиен носител) така, както ги чуват. Те връщат и слушат аудиозаписите по няколко пъти, ако не са сигурни върху коя сричка пада ударението. Събраните данни от петимата слушатели се обработват, както следва:

- Те се разпределят и се комплектуват наново по говорители (или според номерата на аудиофайловете – т.е. нови 16 комплекта според номера на съответния файл от списъка (включват по 5 списъка на българските изречения с отбелязани от слушателите ударения);
- Като следваща стъпка тези 16 комплекта се подразделят на още 2 комплекта по пол: 12 комплекта на жените говорители и 4 комплекта на мъжете говорители.
- „Подвеждащите изречения“ от 2. тип (обяснени по-горе, т.е. примерни изречения, които съдържат сегментно неидентични сложни съществителни и фрази) се изваждат от списъците с изречения на български (т.е. остават само изреченията със сложни съществителни и фрази, които образуват сегментно идентични минимални двойки).
- Преброяват се и се сумират ударенията в редуцираните списъци и се изнасят като данни за всяко изречение поотделно (сумарно от всички слушатели, но отделно за мъжете и за жените).

2.4. Резултати и обсъждане

Сумираните общи резултати се обработват по следния начин:

Първоначално се определя т.нар. *относителна степен на удареност* (ОСУ) на сложните съществителни и фразите. Тя се измерва така: първо се изчислява общият брой на ударенията, реално поставени върху първия или съответно върху втория елемент на всяко от сложните съществителни и фразите поотделно. Този сбор се дели на общия възможен брой ударения (които теоретично могат да се поставят върху тях). Полученият от делението резултат се умножава по 100%. За да се изчисли ОСУ, се използват следните величини:

- реален брой (отбелязани) ударения (РБУ);
- максимален брой ударения (МБУ).

Относителната степен на удареност (ОСУ) се определя в проценти, като се използват тези величини по формулата, обяснена по-горе:

$$\text{ОСУ} = (\text{РБУ} : \text{МБУ}) \times 100\%$$

Степента на удареност се изчислява отделно за жените и отделно за мъжете, като се използва горната формула. Ето примери за калкулиране

на ОСУ в сложни думи при жените и мъжете. Примерното българско изречение е: *Децата пуснаха в аквариума красива златоперка.*

$$\text{Ж} - 0 : 60 \times 100 = 0\%$$

$$60 : 60 \times 100 = 100\%$$

$$\text{М} - 0 : 20 \times 100 = 0\%$$

$$20 : 20 \times 100 = 100\%$$

В горния пример при *жените* общият брой реално отбелязани ударения върху първия елемент – *злато*, е 0 (сумарно от всички слушатели). Максималният брой възможни ударения е 60 (12 бр. говорители жени \times 5 бр. слушатели = 60). По горепосочената формула получаваме 0%, т.е. това е процентът на случаите, в които първият елемент – *злато*, е чул като ударен. По същия начин получаваме резултат 100%, в такъв процент от случаите ударението е чуто да пада върху втория елемент – *перка*.

В същия пример при *мъжете* общият брой реално отбелязани ударения върху първия елемент – *злато*, е 0%. Полученият процент за случаите, в които ударението е чуто да пада върху втория елемент – *перка*, е 100%.

Като последващ етап от експеримента резултатите се сортират по двойки според сегментно идентичните сложни съществителни и фрази в Таблица 1:

Таблица 1. Относителната степен на удареност (ОСУ) на сложните съществителни и фразите, използвани в експеримента

Сложни съществителни	Фрази	1-ви елемент		2-ри елемент	
		Жени	Мъже	Жени	Мъже
златоперка		0%	0%	100%	100%
	златна перка	57%	60%	48%	40%
Черноризец		0%	0%	100%	100%
	черна риза	47%	80%	53%	20%
дебелокожие		0%	0%	100%	100%
	дебела кожа	30%	30%	70%	70%
тежкоатлет		32%	45%	73%	55%
	тежък атлет	45%	55%	55%	50%
твърдоглавец		0%	5%	100%	95%
	твърда глава	23%	45%	83%	55%
чернозем		2%	5%	100%	95%
	черна земя	38%	50%	62%	55%
Великден		92%	85%	10%	15%
	велик ден	40%	55%	60%	45%
сладкодумие		0%	0%	100%	100%
	сладка дума	83%	75%	18%	20%

коравосърдечие		47%	0%	53%	100%
	кораво сърце	82%	65%	20%	35%
червеношийка		0%	0%	100%	100%
	червена шийка	40%	60%	63%	40%
доброкачественост		0%	0%	100%	100%
	добро качество	23%	50%	77%	50%
кралски пингвин		30%	90%	70%	10%
	кралски пингвин	30%	80%	70%	20%
великодушие		0%	0%	100%	100%
	велика душа	47%	65%	60%	35%
белогвардеец		5%	15%	95%	85%
	бял гвардеец	42%	40%	62%	65%
новолуние		0%	0%	100%	100%
	нова луна	52%	70%	55%	30%
Бяло море		16%	90%	87%	10%
	бяло море	83%	90%	18%	10%
копринена пеперуда		35%	80%	65%	20%
	копринена пеперуда	55%	70%	55%	35%

Таблица 1 показва процентните съотношения при съпоставимите минимални двойки сегментно идентични сложни съществителни и фрази. В повечето случаи сборът от процентите на първия и на втория елемент е 100%. В доста примери този сбор е по-малък от 100%, тъй като върху някои от ударените срички слушателите не са поставили никакво ударение. В малко от случаите тази сума надхвърля 100%, защото в сложните съществителни и фразите слушателите са отбелязали и двата елемента като ударени.

В Таблица 1 са удебелени резултатите като процентни съотношения със съществени разлики за първия и втория елемент (по-малко от 10%) между жените и мъжете.

2.5. Анализ на резултатите

Като начало анализираме резултатите за българските *сложни съществителни*. Д. Тилков и Т. Бояджиев твърдят, че думите в българския език поначало имат едно ударение. То осигурява фонетичната им цялост. Повечето сложни думи също имат само едно ударение. То пада върху втората им част, напр. *водолаз*. Допълнителни второстепенни ударения има само в някои сложни думи и те служат за смисловата им членимост (Тилков, Бояджиев 1978: 14, 70). Според Д. Тилков, Ст. Стоянов и К. Попов *словното* ударение трябва да се разграничава от *фразовото* ударение. Фразовото ударение обикновено пада върху сричката,

върху която пада и словното ударение. Но те имат различни функции и употреба. Мелодични съставки и изменения във височината на тона изграждат фразовото ударение. Семантико-синтактичните фактори са определящи за него – то подчертава само отделни думи, които са от съществено значение за смисъла на фразата. Фразовото ударение е силно зависимо от граматичната структура, а също така и от съдържанието и целите на изказването. Понякога се определя и от мястото на думата, от стилистичното членение и ритмичния строеж на изказването (Тилков, Стоянов, Попов 1993: 159).

Ще се спрем на *акцентните модели при българските сложни съществителни и при фразите*. Според Д. Тилков и Т. Бояджиев, които анализират сложните съществителни, повечето от тях **имат едно ударение върху втората част**, напр. *тежкоатлет* (Тилков, Бояджиев 1978: 14, 70).

Тилков дава следните примери за сложни съществителни със съединителна гласна:

- *Суфиксни сложни съществителни:*

Прилагателно + съществително + суфикс: малокръвие, староверец.

- *Безсуфиксни сложни съществителни:*

Прилагателно + съществително + нулев суфикс: лекоатлет, сладолед.

Изчерпателна класация на сложните съществителни в българския език с техните акцентни модели сме дали в по-обширното си изследване на ударението в сложни съществителни от горния тип и в сегментно аналогични на тях фрази в английския и българския език.

Според Й. Пенчев „*фразово ударение* се нарича по-силното ударение в една фразова дума по отношение на ударенията в другите фразови думи в изказването“. С помощта на понятието фразово ударение се дефинира понятието фраза – *фразата* е „редица от думи с едно фразово ударение“ (Пенчев 1993: 258 – 260). Фразовото ударение подчертава важността на дадена фразова дума. Дума, която е изтъкната заради нейната смислова важност, се нарича *рематична* дума или *рема*. А думите, които не са изтъкнати, се наричат *нерематични* думи или *тема*. Новата информация в изказването се предава от рематичната дума.

Що се отнася до мястото на фразовото ударение и на изразяваната с него рематичност, те се определят от редица фактори, като за изтъкването посредством ударението може да има синтактична причина. Тогава **съгласуваното определение към съществителното е по-силно ударено от самото съществително**, например: *бял кон* (вж. Пенчев, цит. съч.).

Според А. Мишева и М. Ников *семантичното ударение* в конструкции прилагателно + съществително *обикновено пада върху прилагателното (определението), а съществителното може да бъде или да не бъде подсилено от структурен акцент*. Последното се определя от намеренията на говорещия (Мишева, Ников 1998: 285).

Когато с ударението се изтъква една част вместо друга, ударението се нарича *контрастно* (или *логическо*). Контрастното ударение отрича стара информация и утвърждава единствен смислов момент в изказването, например: *Тя купи храна*. Това означава, че някой се е съмнявал дали лицето (тя) е купило храна (Пенчев 1993: 258 – 260).

Като имаме предвид горепосочените правила, ще анализираме експерименталните данни за мястото на ударението в сложните съществителни и във фразите при жените и при мъжете респонденти.

Първо ще разгледаме резултатите за ударението върху *сложните съществителни при жените говорители*. В 10 от 17-те примерни български сложни съществителни (*златоперка, черноризец, дебелокожие, твърдоглавец, чернозем, сладкодумие, червеношийка, доброкачественост, великодушие, новолуние*), т.е. при 58.8% от сложните съществителни жените (като се вземат предвид случаите с процентно съотношение 100%) поставят ударението на втория елемент. Общият модел е, че вторият елемент е чул правилно като ударен в повече от половината (според приетото за български правило за ударение на втория елемент при сложните съществителни) от случаите. При пет от сложните съществителни, т.е. при 29.4% от случаите (*тежкоатлет, императорски пингвин¹, белогвардеец, Бяло море, копринена пеперуда*), процентът на ударение върху първия елемент е малко по-нисък (78%) в сравнение с предходните примери. Само при *коравосърдечие* процентът е 53%, още по-нисък, но все пак надхвърля 50%. Единствено *Великден* не се подчинява на горното правило – тук ударението върху първия елемент е 92%. За неговия изключително нисък процент върху втория елемент (10%) няма достатъчно аргументирано обяснение. Значително по-високият процент на удареност върху първия елемент може да е в подкрепа на становището на Хр. Кодов – срв.: „При някои образувания от по-стар тип личат безспорни следи от стари акцентно-интонационни закономерности, поради което ударението се е отметнало и се е установило върху първия компонент“ (Кодов 1966: 52). Други такива примери са *Никулден, Гергьовден*. Изключение е и *Бяло море*, тъй като то е дадено с две ударения в Правоговорен и правописен речник на българския език (2004).

¹ Според Речника на българския език на БАН това е *вид много едър пингвин, обитаващ антарктическите морета* (2002: 1240).

Известно е, че перцептивно впечатление за изтъкнатост може да се постигне посредством различни *акустични* средства: интензитет, времетраене, честота на основния тон, качество на звука и др. Затова при наличие на по-интересни случаи на несъответствие на тях може да се направи и допълнителен *акустичен анализ* с помощта на програмата Praat. По този начин може да се установи какви акустични характеристики на сигнала причиняват това несъответствие. Такъв анализ би могъл да подсказе възможни интерпретации на резултатите при горепосочените изключения.

Впоследствие разглеждаме и резултатите за ударението в *сложните съществителни* и в отговорите на *мъжете*. В 9 от 17-те примерни български сложни съществителни (*златоперка, черноризец, дебелокожие, сладкодумие, коравосърдечие, червеношийка, доброкачественост, великодушие, новолуние*), т.е. при 52.9% от сложните съществителни, като се вземат предвид случаите с процентно съотношение 100%, според мъжете ударението пада върху втория елемент. Общият модел е, че вторият елемент е чул като ударен в повече от половината от случаите. При три от сложните съществителни (*твърдоглавец, чернозем, белогвардеец*) процентът на ударенията върху втория елемент е малко по-нисък (над 80%) в сравнение с предходните примери. Малко по-нисък (и все пак над 50%) е процентът на ударенията върху втория елемент само при един от примерите при мъжете (*тежкоатлет*). Само при три от сложните съществителни преобладава ударението върху първия елемент (*императорски пингвин, Бяло море, копринена пеперуда*), т.е. те не се подчиняват на правилото. На тези стимули може също впоследствие да се направи по-подробен акустичен анализ, който да подсказе как да се обяснят резултатите.

След подробен анализ на ударението при българските *сложни съществителни*, разглеждаме и анализираме резултатите за мястото му и в българските *фрази*.

Първо ще разгледаме мястото на *фразовото ударение* в изказванията на *жените* респонденти. На гореспоменатото правило за мястото на фразовото ударение (над 80% върху 1. елемент – прилагателно) категорично се подчиняват следните фрази: *бяло море, сладка дума, кораво сърце*. Те представляват 17.6% от общия брой фрази. В още три от примерите (*нова луна, златна перка, копринена пеперуда* (в значение *пеперуда, изработена от коприна*), или 17.6% от общия брой, ударението пада правилно върху 1. елемент (над 50%). Относителната степен на удареност върху 1. елемент при жените е 35.2%. Във всички останали примерни фрази (*тежък атлет, твърда глава, черна земя, велик ден,*

велика душа, бял гвардеец, нова луна, императорски пингвин (в значението *пингвинът на императора*), *черна риза, дебела кожа, копринена пеперуда, червена шийка, добро качество*, т.е. в 76.5% от случаите, ударението се поставя категорично (погрешно според формулираното българско правило) доминантно върху 2. елемент. При някои фрази са поставени равноправни ударения и върху двата елемента (*твърда глава, велика душа, бял гвардеец, нова луна, златна перка, бяло море, сладка дума, кораво сърце, копринена пеперуда, червена шийка*). Затова общият процент при тях надхвърля 100%.

Някои примери са създадени така, че да носят контрастно ударение. Ето такъв пример: *Сладкарите изработиха думата „любов“ от шоколад и сега тя е **сладка дума***. От контекста се предполага, че съществителното вече е дадено, а носител на новата информация е прилагателното. Затова според жените респонденти първият елемент (прилагателното) е по-силно ударен от втория. Такива фрази са следните: *бяло море, сладка дума*. Те са дадени в примерни изречения като горното, които са включени като приложение в нашата дисертация по тази тема.

Следва анализ и на *фразовото ударение* в отговорите на *мъжете*. На правилото за мястото на фразовото ударение (по-голямо или равно на 65% върху 1. елемент) се подчиняват следните осем фрази: *велика душа, нова луна, императорски пингвин, черна риза, бяло море, сладка дума, кораво сърце, червена шийка, добро качество*. Те представляват 47.1% от общия брой фрази. В още шест от примерите (*тежък атлет, черна земя, велик ден, златна перка, копринена пеперуда*) ударението пада правилно върху 1. елемент (над или равно на 50%), т.е. 35.3%. При мъжете общият процент на фразите с ударение върху първия елемент е 82.4%. Само фразите *твърда глава, черна земя и дебела кожа* неправилно носят ударение върху 2. елемент. И при мъжете в някои фрази са поставени ударения и върху двата елемента (*тежък атлет, черна земя, бял гвардеец, копринена пеперуда*). Затова общият им процент надхвърля 100%.

Има и примери, които са създадени така, че да носят контрастно ударение. Такъв пример е: *Императорът добави към колекцията си пингвин, който сега е **императорски пингвин***. От контекста се предполага, че съществителното вече е споменато, а носител на новата информация е прилагателното. Затова според мъжете първият елемент (прилагателното) е по-силно ударен от втория. Такива фрази са следните: *сладка дума, императорски пингвин, бяло море*. Те са дадени в примерни изречения като горното в приложението, което е част от нашата дисертация по тази тема.

Обобщените резултати от настоящото проучване показват, че в *сложните думи* само 15.2% от жените поставят ударението върху първия елемент, а 79.6% – върху втория (както изисква българското правило за ударение в сложна дума). При мъжете резултатите също (но в незначително по-малка степен) се подчиняват на това правило: 30.3% от мъжете поставят ударението върху първия елемент, а 75.6% – на втория. Тези ниски проценти за 1. елемент и високи за 2. елемент доказват верността на нашата хипотеза, че акцентните модели на българските сложни съществителни, описани в научната литература, съответстват на използваните в свързаната реч от реални говорители, за които българският е роден език.

При *фразовото* ударение обобщените резултати от нашето проучване показват, че във фразите 48.1% от жените поставят ударението върху първия елемент (според правилото за ударение във фраза), а 54.6% – върху втория (не според това правило). При мъжете 60.3% правилно поставят ударението върху първия елемент според горепосоченото правило, а 40.3% – върху втория в несъгласие с него. При фразите се наблюдава приблизително равенство на процентите при жените и при мъжете и върху първия (48.1% и 60.3%, т.е. около половината), и върху втория елемент (54.6% и 40.3%, т.е. отново приблизително наполовина). В българския език явно липсва системен модел в подкрепа на правилото за поставяне на ударение във фрази, описан в учебниците, а именно за по-силното ударение върху прилагателното.

Изводи и заключения

Анализът на резултатите показва, че в повечето случаи в потвърждение на хипотезата ни българските сложните съществителни следват общоприетия акцентен модел за българския език, а именно ударението да пада върху втория им елемент. Но малък процент от тях не го следват.

Резултатите от наблюденията върху фразовото ударение показват доста пъстра картина – говорителите и слушателите явно често се колебаят по отношение на мястото му. Степента на удареност според правилото за българското фразово ударение върху първия елемент се доближава до тази върху втория.

Защо в много от случаите фразовото ударение пада върху първия елемент? Защото някъде контекстът подсказва как новата информация или контрастът определят поставянето на ударението при фразите върху първия конституент. В другите случаи като единствено разумно обяснение можем да посочим разликата в навиците за изучаване на български език. На лингвистичното равнище, на което са студентите

респонденти, е редно да се обръща повече внимание на разликата в мястото на ударението.

Нашето изследване доказва експериментално, че няма ясно изразен модел в българския език за мястото на ударението във фрази. Моделът на по-силно ударение върху прилагателното, описан в литературата, не е подкрепен от експериментални данни. Резултатите от настоящото проучване показват, че в българския език липсва ясен системен модел и ясно изразена тенденция. Това определя приноса на работата – нашите експериментални данни сочат, че в българския език мястото на фразовото ударение е колебливо (то може да се постави както върху прилагателното, така и върху съществителното в „неутрален“ контекст).

ЛИТЕРАТУРА

- Андреева, Димитрова, Бари 2010:** Andreeva, B., S. Dimitrova, W. J. Barry. Phrasal Prominence in English and Bulgarian. // *Discourses of Globalization, Selected papers of the 13th International Conference of the BSBS*. L. Grozdanova, M. Pipeva (eds.). Sofia: St. Kliment Ohridski University Press, 2010, 9 – 19.
- Андрейчин 1980:** Андрейчин, Л. По въпроса за позиционната характеристика на българското ударение. // *Помагало по българска фонетика*. [Andreychin, L. Po voprosa za pozitsionnata harakteristika na balgarskoto udarenie.] София: Наука и изкуство, 1980, 195 – 199.
- Бояджиев 1982:** Бояджиев, Т. Ударение. *Граматика на съвременния български книжовен език. Том 1. Фонетика*. [Boyadzhiev, T. Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Fonetika.] София: БАН, 1982.
- Димитрова 1998:** Dimitrova, S. Perception and Acoustic Correlates of Stress in English and in Bulgarian. // *Съпоставително езиковедие/Contrastive Linguistics*, XXIII, 1998, № 1 – 2, 15 – 24.
- Институт за български език 2002:** *Речник на българския език*. [Rechnik na balgarskiya ezik (BAN).], т. 11. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2002.
- Кодов 1966:** Кодов, Хр. *Ударението в българския книжовен език*. [Kodov, H. Udarenieto v balgarskiya knizhoven ezik.] София: Наука и изкуство, 1966.
- Мишева, Ников 1998:** Misheva, A., M. Nikov. Intonation in Bulgarian. Intonation Systems. // *A Survey of Twenty Languages*. Daniel Hirst, Albert Di Cristo (eds.). Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 275 – 285.

- Пацева 2012:** Пацева, М. *За словното ударение в българския език, изучаван като чужд.* [Patseva, M. *Za slovnoto udarenie v balgarskiya ezik, izuchavan kato chuzhd.*] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2012.
- Пашов, Първев 2004:** Пашов, П., Хр. Първев. *Правоговорен и правописен речник на българския език.* [Pashov, P., Hr. Parvev. *Pravogovoren i pravopisen rechnik na balgarskiya ezik.*] София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004.
- Стойков 1961:** Стойков, Ст. *Увод в българската фонетика.* [Stoykov, St. *Uvod v balgarskata fonetika.*] София: Наука и изкуство, 1961: 133 – 138.
- Тилков, Стоянов, Попов 1993:** Тилков, Д., Ст. Стоянов, К. Попов, *Граматика на съвременния български книжовен език. Том 1. Фонетика.* [Tilkov, D., St. Stoyanov, K. Popov. *Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Fonetika.*] София: БАН, 1993: 258 – 260.
- Тилков, Бояджиев 1978:** Тилков, Д., Т. Бояджиев. *Ударението в българския книжовен език.* [Tilkov, D., T. Boyadzhiev. *Udarenieto v balgarskiya knizhoven ezik.*] София: Народна просвета, 1978.
- Цонев 1891:** Цонев, Б. *За ударението в български език, сравнено с ударенията в другите славянски езици.* [Tsonev, B. *Za udarenieto v balgarski ezik, sravneno s udareniyata v drugite slavyanski ezitsi.*] Министерство на народното просвещение, Сб. Народни умотворения, наука и книжнина, книга № 6 по журнал 16496. София: Държавна печатница, 1891.